

חסרות ויתירות בספר התורה

יצחק נפחא

מבוא כללי

במסגרת לימודי בית המדרש בסמינר, עוסקים אנו בלימוד עצמי מודרך בתחום המבוא לתורה שבעל-פה. פרק חשוב בתחום זה הוא: המסורה. עניין החסרות והיתירות שבספר התורה, הינו נושא מרכזי הנגזר מעיסוק בנושא המסורה. מתוך חשיבות העניין והשלכותיו ההלכתיות המעשיות מצאתי לנכון להעמיק בו ולברור הן מן ההיבט הרעיוני והן מן ההיבט ההלכתי המעשי. נראה לענ"ד שיש במאמר זה משום השלמה לעניינים שנדונו בבית המדרש, בעת לימוד הנושא.

המשמעות הרעיונית של ה'חסרות והיתירות' שבספר התורה

צורת כתיבת התיבות בתורה — מלאות או חסרות — הלכה למשה מסיני היא.¹ וכתב הרמב"ם בפירושו לתלמוד² וזה לשונו: "ודבר ידוע וברור ואין בו מחלוקת, שהתורה כולה, מבראשית ועד לעיני כל ישראל, כתבה משה מפי הקב"ה. חיבה שאמר לו הקב"ה לכתבה מלאה-מלאה, חסרה-חסרה..."³, וכן כתב הרמב"ן בהקדמתו לתורה ובדרשתו "תורת ה' תמימה".

ובגמרא (נדרים ל"ז ב') דרשו את הפסוק⁴

"ויקראו בספר בתורת האלוקים מפרש ושום שָׁקֵל ויבינו במקרא". —

"ויקראו בספר תורת האלוקים — זה מקרא. מפורש — זה תרגום. ושום שָׁקֵל — אלו הפסוקים ויבינו במקרא זה פיסוק טעמים ואמרי לה אלו המסורות. אמר רבי יצחק מקרא סופרים ועיטור סופרים וקריין ולא כתיבין וכתיבין ולא קריין, הלכה למשה מסיני".⁵ וכתבו התוספות שם⁶ ד"מאן דאית ליה פיסוק טעמים לאו דאורייתא מפרש (את המלים "ויבינו במקרא" —) אלו המסורות חסירות ויתירות, שלדברי הכל — דאורייתא הם.

1. שו"ת רדב"ז חלק ג' סימן אלף כ', עפ"י הגמרא בנדרים ל"ז ע"ב המובאת להלן.

2. במסכת מגילה דף ל"א ע"ב, (הוצאת מכון התלמוד הישראלי ע"י הגרמ"ל זקש זצ"ל).

3. נחמיה ח' ח'.

4. בד"ה: ואמרי לה אלו המסורות.

לאמור, כיון שכל התורה שמותיו של הקב"ה, וקדושתו של ספר התורה נובעת מהשמות הקדושים היוצאים מן התיבות, הרי שבטעות בחסירות ויתירות נפגם שמו של מלך מלכי המלכים, וממילא ספר תורה כזה — נפסל.

וכן נבין היטב גם את דברי הגמרא (קידושין דף ל' ע"א):

"לפיכך נקראו הראשונים סופרים, שהיו סופרים כל אותיות שבתורה. שהיו אומרים וא"ו דגחון (ויקרא י"א) חציין של אותיות של ספר תורה וכו'".

תורת ה' תמימה נמסרה בשלמותה מפי הגבורה, ואין בה אות שלא לצורך, והמחסר אות כאילו חיסר שם מלא ועולם מלא, ולכן היה צורך לספור את האותיות ואת התיבות החסרות והיתירות.

והיינו דאיתא בעירובין י"ג ע"א:

"אמר רב יהודה אמר שמואל משום ר' מאיר... וכשבאתי אצל ר' ישמעאל אמר לי בני מה מלאכתך. אמרתי לו לבלר אני. אמר לי בני זהיר במלאכתך שמלאכתך מלאכת שמים היא, שמא אתה מחסר אות אחת או מיותר אות אחת נמצאת מחריב את כל העולם כולו".⁷

על כן ראו חכמי ישראל בכל הדורות, לדרוש ולחקור את הספרים המוגהים והמדוקקים ואחר המסורות המדוקקות. במיוחד חשוב להזכיר את ר' מאיר הלוי בן טודרוס אבולעפיה (הרמ"ה ז"ל)⁸ אשר בהקדמתו לספרו 'מסורת סייג לתורה', מביא את דברי הגמרא (בקידושין ל' ע"א) המסיקה שם, שהסופרים אשר ספרו כל אותיות שבתורה היו בקיאים בחסרות וביתירות אך אנן לא בקיאינן. ובהמשך דבריו כותב הרמ"ה:

"ואם באנו לסמוך על הספרים המוגהים אשר בידינו, גם הם נמצאו בהם מחלוקות רבות ולולי המסורות שנעשו סייג לתורה כמעט לא מצא אדם ידיו ורגליו במחלוקות. וגם המסורות לא נצלו ממקרה המחלוקות, כי גם המה נמצאו ביניהם מחלוקות בכמה מקומות אך לא כרוב מחלוקת הספרים. ואם יאמר אדם לכתוב ס"ת כהלכתו ילקה בחסר וביתר ונמצא מגשש כעור באפלט המחלוקות ולא יצליח את דבריו למצוא חפצו. ויהי כראותי אני מאיר הלוי בר' טודרוס הלוי הספרדי את המקרה הזה אשר קרה את כל הספרים ואת המסורות בחסרות ויתירות, כי פרץ הזמן גרם וסתם מקורם, חשתי להחליץ ולדרוש ולחקור את הספרים המוגהים והמדוקקים ואחר המסורות המדוקקות ולעמוד על מחלוקתם ולנטוש ספרים חרשים באו מקרוב וללכת אחר הישנים הנאמנים ולנטות בהם אחר הרוב כדרך שנצטוו מן התורה בכל דבר המחלוקות ללכת אחר הרוב שנאמר אחרי רבים להטות. אולי אוכל לגדור גדרה של תורה בחסרות ויתירות למען יוכל אדם לכתוב ס"ת כהלכתו על פי הרוב..."⁹

7. וכן בסוטה כ' ע"א.

8. וראה במהר"ל, תפארת ישראל פרק ס"ז דכתב לבאר הגמרא "כי בתורה ברא הקב"ה עולמו... שהיה מסתכל בתורה וברא עולמו ובכל אות ואת בה היה בריאה בעולם, ואם כן אם אתה מחסר או מיותר אות כאילו אתה מחריב העולם, שאם מחסר אות אם כן כמו שחסר בתורה אות, כך חסר בבריאה וכן אם אתה מיותר אות אתה מוסיף בבריאה, ודבר זה חורבן עולם לגמרי..."

9. מגדולי הראשונים שעיקר עיסוקו היה בתחום ההלכה (ידוע בספריו יד רמ"ה) אך היה גם מגדולי חוקרי המסורה.

10. דברים ענין אלו כתב גם הר"ר ידידיה שלמה רפאל נורצי בהקדמתו לספרו 'מנחת שי' על המסורה

זפר התורה, הכתוב על פי המסורת המקובלת מסיני, נמסר מדור לדור, תוך הקפדה, מסירות נפש, על דיוקה של המסורת שבידם. היתה זו פעולתם של הסופרים בתקופת נזר ואנשי כנסת הגדולה, אשר דאגו למנוע השתרושם של שיבושים בספר התורה.

והרב ר' ידידיה שלמה רפאל נורצי בהקדמתו לספרו 'מנחת שי' (על המסורה) כתב:

"ועוד פירש רבנו עובדיה, המסורות שמסרו לנו החכמים בחסרות ויתירות שבתורה הם גדר וחיווק לתורה שבכתב, שעל ידיהן אנו מבינים כמה מצוות כמו בסכת, בסכת בסכות, ב' חסרים ואחד מלא שממנו אנו לומדים להכשיר סוכה בג' דפנות. וכגון: מועדי ה' אשר תקראו אתם שנכתב חסר בג' מקומות ללמד: אתם אפילו שוגגים, אתם אפילו מזידים, אתם אפילו מוטעים".

ובהמשך דבריו, בדבריו על ערכה ומעלתה של המסורה:

"ומעלת המסורת גדולה מאד כי ממנה נמשכות כמה גופי הלכות... ופירושים, פשטים ומדרשים סודות ורמזים ואלמלא בעלי המסורת שהעמידו התורה והמקרא על עמדה, כמעט לא מצא אדם ידיו ורגליו במחלוקות וכבר נשתחבה תורה מישאל ונעשית תורה ככמה תורות ח"ו ולא היינו מוצאים שני ספרים בכל ספרי המקרא שהיו מסכימים יחד, כאשר קרה לשאר ספרי המחברים. פוק חזי רבותא במסרה דאשכחן בכמה דוכתי דתלמודא פליג עליה ומכל מקום עבדינן עיקר מהמסורת. וכולהו ספרי ותיקון ס"ת הויין אליבא דידה נכוותא נקטינן, דאנשי כנסת הגדולה יסודה ובתרייהו גריינן".

אלא שבכך לא סגי. אם נעיין בהעמקה במהות קדושת ספר התורה, נראה שיש כאן עניין נשגב יותר, אשר נובע מיסודות החכמה האלוקית הטבועה בתורה ומתבטאת בה. וכך איתא בזהר בפרשת משפטים:⁵

"אורייתא כלא שמה דקוב"ה... דאורייתא כלא חד שמה קדישא הוא. שמה עילאה, שמה וכליל כל שמה. ומאן דגרע אות חד מינה, כאילו עביר פגימותא בשמה קדישא. תאנא ו'שם אלוהים אחרים לא תזכיר', לא תוסף על אורייתא ולא תגרע מינה".⁶

לפי זה, התוספת או הגרעון, אפילו של אות אחת בתורה הקדושה, פרט להיותם גורמים לשינוי יסודי ומהותי בתיבות (שהן כולן שמותיו של הקב"ה) — אף אם לא נשתנה מובנם של הדברים — יש בכך משום פגימה בשמו של הקב"ה, עד כדי כך שהוספה או גריעת אות כמוה כהזכרת שם אלהים אחרים ח"ו.

ע"י כך נבין את מסקנתו של הר"ר ידידיה שלמה רפאל נורצי, שכתב בהמשך דבריו שהובאו לעיל:

"ידוע שאין לנו בספר תורה פסול גדול יותר מחסיר או יתיר כי כל התורה שמותיו של הקב"ה".

5. וזה מקור דברי הרמב"ן בהקדמתו לתורה שכתב שם וזה לשונו: "עוד יש בידינו קבלה של אמת, כי כל התורה כולה שמותיו של הקב"ה... ומפני זה, ספר תורה שטעה בו באות אחת במלא או בחסר — פסול". וכן איתא בדרשתו של הרמב"ן 'תורת ה' תמימה'.

6. וכן איתא בתיקוני זוהר, תיקנות עשרין וחמשה: "וס"ת הוא דרגה דיעקב דאיתמר ביה ויעקב איש תם. וס"ת כן צריך למהוי תם כלא פסול. ואם ס"ת הוא חסר באתר דמלא או מלא באתר דחסר או אות חד חסיר או יתיר או חלופ — ס"ת פסול. לאו איהו בדיוקנא דס"ת דלעילא.

ההשלכות ההלכתיות של ה'חסרות והיתירות'

בהיות ענין החסרות והיתירות שבספר תורה הלכה למשה מסיני, יש לדעת שיש לעניין זה השלכות הלכתיות מסוימות הטעונות בירור.

העניין שידון להלן נובע בראש ובראשונה ממצות כתיבת ספר תורה (המצוה האחרונה בתורה) מצוה שלדעת הפוסקים ומוני המצוות,¹¹ נוהגת אף בימינו.

נעיין שוב בגמרא (קידושין ל' ע"א), בבעית רב יוסף ובמסקנתו:

"לפיכך נקראו הראשונים סופרים שהיו סופרים כל אותיות שבתורה שהיו אומרים וא"ו דגחון תצוין של אותיות של ספר תורה.

בעי רב יוסף וא"ו דגחון מהאי גיסא או מהאי גיסא?

"אל נתיי ס"ת ואימניה. מי לא אמר רבה בר בר חנה לא זז משם עד שהביאו ס"ת ומנאום. א"ל אינהו בקיאי בחסירות ויתרות אנן לא בקיאינן."

מהגמרא עולה, דספקו של רב יוסף — האם האות וא"ו של המלה גחון שייכת לחציה הראשון של התורה, או שהיא האות הראשונה הפותחת את חציו השני של אותיות התורה — הביא למסקנא שאין הם (האמוראים, ובודאי אנו) בקיאים בחסרות ויתירות!

וכבר עמד על מדוכה זו בעל 'שאגת אריה' (בסימן ל"ו) והעלה דבר חדש. דכיון שאין אנו בקיאים בחסרות ויתירות וספר תורה שחסר או יתר אפילו אות אחת פסול, אם כן אין בידינו לקיים מצות כתיבת ספר תורה ומטעם זה נראה לו שבזמן הזה פטורים ממצוה זו. ויש לדון בדבריו. והנה, מקור הדין שספר תורה חסר או יתר אות אחת פסול, הוא בגמרא (מנחות כ"ט ע"ב)¹² — ורב יוסף הוא דקאמר לה, דהוא בעל המימרא (בקידושין ל' ע"א) שאין לא בקיאים בחסרות ויתירות.

וכן פסק הרמב"ם, בהלכות ספר תורה (פרק ז' הלכה י"א):

"אבל אם כתב המלא חסר או חסר מלא, הרי זה פסול ואין בו קדושת ספר תורה כלל, אלא כחוש מן החומשין שמלמדין בו התינוקות."

וחזר על כך שם בהמשך (בפרק י' הלכה א').¹³

אשר בראותו את "אשר קרה את כל הספרים ואת המסורות ובפרט בחסרות ויתרות... נתתי אל לבי לעמוד על הפרץ... ולחפש ולחקור אחר הספרים המוגהים ואחר המסורות המדוקדקות והגוראות ערכות ואמתיות ולראות ס"ת החשובים והמעולים שראוי לסמוך עליהם ולנטות בהם אחר הרוב כדרך שנצטוונו מן התורה אחרי רבים להטות וכמו שעשו חכמים בג' ספרים שמצאו בעורחם..."¹¹

11. הרמב"ם, התינוך ועוד.
12. ושם איתא "אמר רב יוסף הני תרתי מילי אמר רב בספרים. חדא... ס"ת שיש בו שתי טעיות בכל דף ודף יתקן. שלש — יגנו". ועיי"ש בדף ל' ע"א, דילפינן לה מדכתיב (דברים ל"א) "לקח את ספר התורה הזה".

13. שם מביא הרמב"ם עשרים דברים, שכל אחד מהם פוסל ספר תורה, ואין בו קדושת ספר תורה, ואסור לקרוא בו בציבור.

ליה דאין אנו בקיאים בחסרות ויתירות, והוא עצמו סובר, שאות חסרה או יתירה פוסלת את ספר התורה, יוצא שכבר בזמן האמוראים לא היה בידם לקיים מצות כתיבת ספר תורה. ולא מצאנו בשום מקום, שבזמן האמוראים לא קיימו מצות כתיבת ספר תורה.

והנה, המאירי כ'בית הבחירה' לקידושין שם ביאר את דברי הגמרא, שבזמן רב יוסף נתחדשו ספיקות בדבר ולא ידעין וא"ו דגחון אי מהאי גיסא אי מהאי גיסא. ואין לומר נתיי ספר תורה, שאי אפשר לבדוק זאת שהרי אין אנו בקיאים בחסרות ויתירות. ואף על פי כן, מסיק הוא להלכה, שאין לפסול ספר תורה חסר או יתר אות, משום שלא נאמר כן, אלא במה שאנו בקיאים בו ויודעים כיצד לכתבו חסר או יתר (שבוה בלבד יכולים אנו לפסול ס"ת), ויתרה מזו, שאף ספרי המסורות אין לסמוך עליהם כזה ואף לא המדרשות שדרשו אותיות חסרות או יתירות, שהרי מצינו מחלוקת בין המסורות והמדרשות.

הרי, שהמאירי כבר עמד על שאלתו של 'השאגת אריה' ואולם מסקנתו הפוכה, שמצות כתיבת ספר תורה קיימת אף שאין אנו בקיאים בחסרות ויתירות. ואולם, בחידושיו למסכת סוטה (דף כ' ע"א) כתב המאירי לכאורה דברים העומדים בסתירה לכך, וזה לשונו:

"ודרך כלל חסרות ויתירות הוא מן הדברים שפוסלין ספר תורה אפילו אות אחת או יתירה אחת".

וזה לכאורה סותר את דבריו במסכת קידושין. דומה שפתרון דבר מוקשה זה נמצא בהמשך דברי המאירי לקידושין שם, וזה לשונו:

"למדת שכל חסרה ויתרה שאין הדבר כרוך בה בחסרון ויתרון, הואיל ואין אנו בקיאים אין להחמיר בהם כל כך לפסול בה ספר תורה, אף על פי שהמסורה או ספרי התקונים או אף המדרשות מעדיין עליהם, אחר שנמצא בהן מחלוקת".

וקודם לכן כתב, שאנו סומכים בחסר ויתר רק מה שבא בתלמוד מפורש, שדרשו בו בעיקר דין, כגון לטטפת¹⁴ ובסכת¹⁵, והדומה להם. והוסיף שכן הוא הסכמת הגאונים לסמוך בזה על התלמוד ולא על המסורה. אם כן, יוצא שיש לפנינו שני סוגים של חסרות ויתירות. הסוג האחד: מלים שאין בהן ספק כלל שהן חסרות או מלאות. והסוג השני: מלים שאנו מסופקין בכתיבתן אם חסרות או מלאות הן. מעתה יש לומר שדברי המאירי במסכת סוטה מחייבים לסוג הראשון, היינו למלים שאין לנו ספק בכתיבתן שאם שינה — פוסל. מה שאין כן בדבריו בקידושין, שם עוסק המאירי בסוג השני, היינו במלים בהן מסופקים אנו, לפי שמצינו בהן מחלוקת, וכיון שאין אנו בקיאים, אין בהן לפסול את ספר התורה.

14. בגמרא סנהדרין ד' ע"ב דרשו: לטטפת לטטפת לטוטפות הרי כאן ארבע דברי רבי ישמעאל... וכתב רש"י שם: בפרשת שמע ובפרשת כי יביאך כתיב לטטפת חסר וי"ו אבל בפרשת והיה אם שמעו כתיב לטוטפות מלא, הרי כאן ד' בחים לתפילין של ראש. אבל של יד אינה אלא אחת.

15. בסנהדרין ד' ע"א דרשו: דתניא שחים כהלכתן ושלישית אפילו טפח. ר"ש אומר שלש כהלכתן ורביעית אפילו טפח (מחלוקת התנאים בדבר דין דפנות הסוכה, הנשמעת על יתור וחסור המלה "בסכת" בפסוקים).

שמצינו מחלוקת בין הגמרא והמסורה. ואולם מדברי הגאונים, שהובאו במאירי קידושין הנ"ל, מבואר שלא כהתוספות, אלא דהתלמוד עיקר ולא המסורה.²⁰ ולפי מה שנתבאר בשיטת המאירי על פי הגאונים, ייתכן שיש בזה עוד נפקא מינה להלכה. דהנה בגמרא (מנחות ל' ע"א) אמר רב ששת שאם הגיה בספר תורה אפילו אות אחת, מעלה עליו כאילו כתבו. וכן פסק הרמב"ם בהלכות ספר תורה (פרק ד' הלכה א') וזה לשונו:

"וכל המגיה ספר תורה ואפילו אות אחת הרי הוא כאילו כתבו כולו".

והיינו, דקיים בזה מצות עשה של כתיבת ספר תורה. ושעם הדבר, משום שספר תורה שחסר בו אות אחת קיימא לן דפסול. ואם כן, במגיה אות אחת, שע"י זה מכשיר את ספר התורה, הרי זה ככתבו כולו. ונראה, שכל זה אמור רק באותיות הברורות לנו בלא חולק, שצריך לכותבן בספר התורה או למוחקן ממנו. אבל אם מגיה אות כזו, אשר לרוב הדעות ספר התורה כשר אף בלי הגהתו – לא קיים בזה מצות כתיבת ספר תורה, משום דבלאו הכי ספר התורה כשר. אך יש עוד לעיין בזה.

ומצינו בקדמונים הכרעה בענין מחלוקת התלמוד והמסורה, ברוח הדברים שכתב בעל ה'מנחת חינוך'. שכן כתב הרשב"א בתשובה²¹:

"כי כל מלא וחסר דחלי ביה דינא, כגון בסככות בסכת, קרנות קרנת, נסמך על בעלי התלמוד שהם דקדקו כבר הדבר יפה. ואי לא נפיק מינה דינא נסמך על בעלי המסורות שמנו החסרים והיתרים ונכתבו בה ספרים.²² ואם יש מחלוקת בספרים²³ נתקן הספרים אחר הרוב²⁴ דכתיב אחרי רבים להטות".

ממוצא הדברים הללו נתבאר שישתת הקדמונים, שמצות כתיבת ספר תורה יש אפשרות לקיימה אף בימינו, וממילא מוטלת עלינו מצוה זו.

וכיון שכן, יש בזה לדחות את טעמו של 'השאגת אריה', שבזמן הזה אין מצות כתיבת ספר תורה משום שאין אנו בקיאים בחסרות ויתירות, שהרי במאירי מבואר, שבחסר יותר שאין אנו בקיאים בו, ואין אנו יכולים לעמוד על אמיתותו, אין ספר התורה נפסל, ואם כן שייכת מצות כתיבת ספר תורה אף בזמן הזה.

ועל פי זה, מתבארים גם דברי רב יוסף במסכת מנחות, שחסר או יתר פסול, היינו רק אותן מלים שמבואר בתלמוד דבריו היא כתיבתן חסר או יתר. אבל כשכאים למנות מניין האותיות, לידע אם וא"ו דגחון מהאי גיסא או מהאי גיסא, דרוש לדעת במדויק את כל החסרות והיתירות שבספר התורה, גם אלו שלא בא זכרם מפורש בתלמוד, ובה – כבר בזמנו של רב יוסף לא היו בקיאים.

וראיתי בספר 'מנחת חינוך' (מצוה תרי"ג), שגם ישב על מדוכה זו, ומעורר את השאלה הנ"ל – מכיון שיש מצות עשה לכתוב ספר תורה היאך נתנו להן למלים החסרות והיתירות להישבח, ולמה נשכחו בימי האמוראים שהרי בימי התנאים לא נשכחו כמבואר בסנהדרין (דף ד' ע"א) גבי יש אם למקרא ויש אם למסורת²⁵. ועל כן מבאר ה'מנחת חינוך', שיש לחלק בין שני סוגים של חסרות ויתירות. יש חסר או יתר שמשנה את פירושה של המלה או של הדין הנלמד ממנה בתורה שבעל-פה, והוא פוסל את ספר התורה משום שע"י שהוא כותב מלא במקום חסר או חסר במקום מלא, הוא מהפך דברי אלוקים חיים, כי נשמע הרכה דינים היפך דין האמת. לכן, ספר תורה זה פסול ואינו מקיים בו מצות כתיבת ספר תורה.²⁶ אבל בחסרות ויתירות שאין משתנה בהן פירושה של המלה וגם אין שום דין נלמד מהן, אין קפידא בחסרות ויתירות אלו ואינן פוסלות את ספר התורה אם כתב חסר במקום מלא או להיפך. והוסיף עוד, דהסוג הראשון לא נשכח כלל, שהרי מדיני התורה לא נשכחו שום פרט, אפילו כחוט השערה, ולא ייתכן שתחבטל מצות עשה של כתיבת ספר תורה ע"י שכחה, וא"כ שפיר שייכת מצות כתיבת ספר תורה מבחינת שלמות ספר התורה אף בזמן הזה.²⁷

ועל פי זה, יש לעורר על מה שהעלה בשו"ת 'חתם סופר' (אורח חיים סימן נ"ב) דמשום הכי לא תקנו חז"ל ברכה על מצות כתיבת ספר תורה, משום שחז"ל לא היו בקיאים בחסרות ויתירות, וספר תורה שחסר אות אחת פסול, לכן לא תקנו ברכה. דהרי על פי דברי ה'מנחת חינוך' הנ"ל אין מקום לדברים אלו.²⁸

והנה, במקום שנחלקו בעלי התלמוד עם המסורה, כתבו התוספות (שבת נ"ה ע"ב), שהולכים אחר המסורה. והגהות הש"ס לרבי עקיבא אייגר שם ציין מרבית המקומות

16. מהות המחלוקת אם יש אם למקרא או אם למסורת היא: מהו הדבר העיקרי (האם) האם יש אם למקרא כלומר אופן הקריאה (הניקוד) המקובל של המלים הוא העיקר. או שמא, יש אם למסורת. כלומר, מסורת האותיות היינו הנוסח הכתוב בכתבי הקודש (הכתיב), אותיות התורה, הן העיקר ולא אופן הקריאה.

17. ומבאר שם גם למאן דאמר יש אם למקרא, שאין הדין משתנה כיון דנמסר שיהיה נכתב היפך המקרא, אע"פ שנקרא מלא.

18. ועיין שם ב'מנחת חינוך' מה שכתב בנוגע לחסרות ויתירות בד' פרשיות של תפילין.

19. וכן מצאתי בשו"ת 'תשובה מאהבה' הלכות ס"ח סימן ע"ד.

20. וראה מה שכתב בזה בשו"ת 'שאלת דוד' חלק יורה דעה סימן י'.

21. ובגדר מצות כתיבת ספר תורה וכל פרטיה, ראה בפ"י ספר המצוות לרס"ג חלק ג', מנין הפרשיות סימן י'.

22. מובא בשו"ת רדב"ז חלק ג' בסוף סימן אלף כ'.

23. כוונתו לספרי התורה שנכתבו על פי חכמי המסורה.

24. זה הכל בדברים שלא בא זכרם בתלמוד, היינו הסוג השני שהזכרנו לעיל.

25. וזה מה שעשה הרמ"ה קודם לכן בספרו 'מסורת סייג לתורה', שקבע את החסרות והיתירות על פי רוב הספרים המרוקים שהיו בידו.